

การวิจัยและพัฒนาศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถาน
เพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง
Research and Development of Elders Potential Development
Centers in Buddhist Place for Increasing the Elderly Self Care
Potentiality

พระมหาทศกฤษฏา กิตติโสภณ¹
Phramaha Krisada Kittisobhano
(mahawattuck@gmail.com)

Received: July 27, 2019
Revised: August 19, 2019
Accepted: December 22, 2019

บทคัดย่อ

บทความวิจัยฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์ความพร้อมและส่วนขาดด้าน ภายภาพและการจัดการของพุทธสถาน รวมถึงกำหนดสภาพที่เป็นความจำเป็นพื้นฐานของศูนย์ พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ทั้งในด้านกายภาพ และการจัดการ และเสนอแนวทางการบริหาร จัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถานเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการ ดูแลตนเอง เป็นการศึกษาแบบผสานวิธี โดย การใช้แบบสอบถาม การสัมภาษณ์ การสังเกต เก็บ ข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างแบบเจาะจงจากกลุ่มเจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส หรือ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส รวม 396 รูป ในพื้นที่ 8 จังหวัด ซึ่งเป็นวัดพัฒนาตัวอย่าง ได้แก่ จังหวัดสมุทรสงคราม จังหวัด สมุทรปราการ จังหวัดขอนแก่น จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัด นครศรีธรรมราช และ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับทัศนคติของพระสงฆ์ต่อ บทบาทของวัดในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ ผลการวิจัยพบว่า วัดส่วนใหญ่มีความพร้อมร้อยละ 65.2 และยังมีส่วนขาดร้อยละ 34.8 และปัจจัยที่ส่งผลต่อความพร้อมของวัดในการรองรับสังคม ผู้สูงอายุ ได้แก่ 1. ด้านศักยภาพเจ้าอาวาส 2. ด้านจำนวนคุณสมบัติของพระในวัด 3. ด้าน ความรู้ของพระในวัด 4. ด้านชุมชนรอบวัด และ 5. ด้านความสัมพันธ์ของหน่วยงานภาครัฐหรือ

¹ ภาควิชารัฐศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

องค์กรภาคเอกชน สำหรับแนวทางการบริหารจัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถานเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง พบว่าศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถานเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง จะต้องประกอบด้วย (1) ปัจจัยด้านสถานที่ (2) ปัจจัยด้านการเงิน (3) ปัจจัยด้านการบริหาร (4) ปัจจัยด้านกิจกรรม (5) ปัจจัยด้านสถาปัตยกรรม (6) ปัจจัยด้านแผนพัฒนา และ (7) ปัจจัยด้านนโยบาย

คำสำคัญ: การวิจัยและพัฒนา, ศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุ, พุทธสถาน

Abstract

The objectives of this research were; to analyze the readiness and the lack of a physical and management of Buddhist places, to determine the condition of the basic necessity for the developing center of the elderly in both of a physical and management, to present the guidelines for management of the elderly potential development centers located in Buddhist places to enhance the elderly's ability to take care of themselves. This research is the mixed methods research using questionnaires, interviews, observation and the data collection was collected from specific samples of the abbots, deputy abbots or assistant abbots from a group of total 396 in 8 provinces such as Samut Songkhram Province, Samut Prakarn Province, Khon Kaen Province, Chaiyaphum Province, Chiang Mai Province, Chiang Rai Province, Nakhon Si Thammarat Province and Surat Thani Province, to survey information about monks' attitudes about the roles of temples in supporting the aging society.

The finding of this research found that most of the monasteries were physically readiness amount 65.2 percentage and 34.8 percentage and the factors effecting the readiness of the monastery to support the elderly society in overall 5 aspects as follows; 1. The potential of the abbots 2. The qualification of monks in the monastery. 3. The monk's knowledge in the monastery 4. The community located surrounding the monastery 5. The relationship of government agencies

or private organizations was at a high level. The guidelines for managing the elderly potential development center located in Buddhist places to enhance the elderly's ability to take care of themselves found that the elderly potential development center located in the Buddhist places to enhance the elderly's ability for taking care of themselves must be included (1) location factors (2) financial factors (3) administrative factors (4) activity factors (5) architectural factors (6) developing plan factors and (7) policy factors.

Keywords: Research and Development, Elderly Potential Development Center, Buddhist Places

บทนำ

วัดถือได้ว่าเป็นศูนย์กลางที่สำคัญในการจัดการศึกษาและพัฒนาคนของชุมชนมาตั้งแต่อดีต และในปัจจุบันก็ยังคงมีส่วนอย่างสำคัญในการส่งเสริมการศึกษาและพัฒนาคนให้กับสังคมอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งกลุ่มคนในวัยผู้สูงอายุ นอกจากนั้นวัดยังมีศักยภาพสูงในการพัฒนาหลายๆ ด้าน เพราะมีความใกล้ชิดกับชุมชน อีกทั้งยังเป็นศูนย์กลางที่สำคัญของชุมชนในการดำเนินงานต่างๆ ที่เป็นงานสาธารณะประโยชน์ จึงกล่าวได้ว่าวัดมีส่วนเกี่ยวข้องอย่างสำคัญในการดำเนินงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุ ให้สามารถพัฒนาตัวเอง และเสริมสร้างความสามารถในการพึ่งตัวเองได้เป็นอย่างดีมีประสิทธิภาพ หัวใจสำคัญของวัดคือพระสงฆ์ ซึ่งมีบทบาทสำคัญในทุกๆ เรื่องเกี่ยวกับการดำเนินงานของวัด โดยเฉพาะเจ้าอาวาสซึ่งมีฐานะเป็นทั้งผู้นำวัด และผู้นำชุมชน ในพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. 2505 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ได้มีข้อบัญญัติในมาตรา 37 ได้กำหนดบทบาทหน้าที่ของเจ้าอาวาส ดังนี้ 1) บำรุงรักษาวัด จัดกิจการและศาสนสมบัติของวัดให้เป็นไปด้วยดี 2) ปกครองและสอดส่องให้บรรพชิต และคฤหัสถ์ที่มีอยู่ หรือพำนักอาศัยอยู่ในวัดนั้น ปฏิบัติตามพระธรรมวินัย กฎมหาเถรสมาคม ข้อบังคับ ระเบียบ หรือคำสั่งของมหาเถรสมาคม 3) เป็นธุระในการศึกษาอบรม และสั่งสอนพระธรรมวินัยแก่บรรพชิตและคฤหัสถ์ และ 4) ให้ความสะดวกตามสมควรในการบำเพ็ญกุศล ดังนั้น วัดที่สมบูรณ์จึงประกอบไปด้วยองค์ประกอบหลักที่สำคัญ ได้แก่ สภาพความเป็นนิติบุคคลตามกฎหมาย ที่ดินซึ่งเป็นที่ตั้งวัด ศาสนสมบัติของวัด โดยมีเจ้าอาวาสปกครองดูแลบริหารจัดการวัด

ให้เป็นไปด้วยดีตามพระธรรมวินัย กฎมหาเถรสมาคม ข้อบังคับ ระเบียบ หรือคำสั่งของมหาเถรสมาคม และดำเนินกิจกรรมต่างๆ ตามภารกิจของคณะสงฆ์ให้สมบูรณ์ ได้แก่ การปกครอง การศาสนศึกษา การศึกษาสงเคราะห์ การเผยแผ่ การสาธารณูปการ และการสาธารณสงเคราะห์ (ประสิทธิ์ สระทอง, 2560) ดังนั้น “การพัฒนาวัด” จึงเป็นการปรับปรุงสภาพวัด และการดำเนินกิจกรรมต่างๆ ของวัดจนกระทั่งให้มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนและเป็นศูนย์กลางของชุมชน โดยดำเนินงานตามแนวทางการพัฒนาวัด ดังนี้

- 1) พัฒนาวัดให้เกิดความรู้สึกแก่ชุมชนในท้องถิ่นนั้นว่า วัดเป็นของตน มีความรู้สึกหวงแหนและช่วยกันดูแลรักษา
- 2) สร้างสภาพวัดให้เป็นสถานที่เพื่อเป็นที่พักอาศัยของพระภิกษุสามเณร เพื่อเป็นที่บวชเรียนศึกษาปฏิบัติธรรม เพื่อเป็นที่ทำบุญบำเพ็ญกุศลของชาวบ้าน เพื่อเป็นที่ที่ชาวบ้านได้เข้ามาหาความสงบทางกายทางใจ และเพื่อเป็นศูนย์กลางสำหรับทำกิจกรรมทางสังคมร่วมกันของชาวบ้าน
- 3) สร้างความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับประชาชนในท้องถิ่น วัดต้องสะอาดร่มรื่น มีการจัดกิจกรรมเพื่อประชาชน มีความพร้อมที่จะให้บริการแก่ประชาชนที่เข้าวัดเพื่อบำเพ็ญกุศลศึกษาพระธรรมวินัย และหลักพระพุทธศาสนา
- 4) สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ระหว่างวัดกับประชาชนในท้องถิ่น เป็นสื่อกลางในการติดต่อกับหน่วยงานอื่นๆ มีการจัดกิจกรรมเพื่อการสาธารณูปโภค สาธารณูปการ ตลอดจนมีการส่งเสริมอาชีพ
- 5) ทำให้เกิดการยอมรับตลอดไปว่า วัดกับชุมชนนั้นๆ เป็นหน่วยงานเดียวกัน ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2554)

ปัจจุบัน วัดหลายแห่งในประเทศไทย ให้ความสนใจเกี่ยวกับการดำเนินงานด้านการพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุมากขึ้น บางวัดมีผลงานที่เป็นแบบอย่างที่น่าสนใจในการพัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ สอดรับกับสภาพสังคมปัจจุบันที่มีผู้สูงอายุมากขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม ยังคงขาดการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับเรื่องนี้อย่างจริงจัง จึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจและน่าจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการศึกษาวิจัยว่าวัดจะสามารถเป็นศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตัวเองและพึ่งตัวเองได้มากขึ้นแค่ไหนเพียงใด ซึ่งแนวคิดนี้สอดคล้องกับนโยบายระดับชาติและนานาชาติเกี่ยวกับการพัฒนาคุณภาพชีวิตของผู้สูงอายุ (World health organization, 2002) ดังได้กล่าวแล้วข้างต้น ไม่ว่าจะเป็น กรอบนโยบายใน

การจัดการจัดการศึกษาและพัฒนาศักยภาพสำหรับผู้สูงอายุ โดยกำหนดให้จัดบริการการศึกษาอย่างต่อเนื่องทั้งการศึกษานอกระบบและการศึกษาตามอัธยาศัย เพื่อให้ผู้สูงอายุมี โอกาสการเรียนรู้และพัฒนาคุณภาพชีวิตได้อย่างต่อเนื่องตลอดชีวิต โดยระบุบทบาทหน้าที่ของผู้สูงอายุและบุคคลทั่วไปในและระบุสวัสดิการต่างๆ รวมทั้งการกล่าวถึงสิทธิของผู้สูงอายุโดยตรงที่จะได้รับการบริการพื้นฐานจากสังคม เป็นการกำหนดบทบาทหน้าที่ และกรอบการจัดทำแผนงานและนโยบายของกระทรวงต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง เป็นอีกแนวทางในการทำงานจัดการศึกษาอย่างต่อเนื่องตลอดวงจรชีวิตสำหรับผู้สูงอายุที่สำคัญ โดยการระดมทรัพยากรต่างๆ ซึ่งหมายรวมถึงการส่งเสริมให้วัดหรือพุทธสถาน ให้พร้อมในการช่วยเหลือ สนับสนุน และส่งเสริมผู้สูงอายุให้สามารถดำรงชีวิตได้อย่างมั่นคง และมีความสุขได้ในสังคมต่อไป

ด้วยเหตุผลและความจำเป็นดังได้กล่าวมาแล้ว จึงจำเป็นต้องมีการศึกษาวิเคราะห์จุดแข็ง จุดอ่อน โอกาส และอุปสรรคของวัดหรือพุทธสถานในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ทั้งในด้านกายภาพ และการจัดการ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูงอายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม เพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาศูนย์ผู้สูงอายุที่ครบวงจรและมีประสิทธิภาพในการดูแลกลุ่มผู้สูงอายุในชุมชน ให้ได้รับการพัฒนาทั้งร่างกายและจิตใจอย่างมีประสิทธิภาพต่อไป

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อวิเคราะห์ความพร้อมและส่วนขาดของพุทธสถานในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ทั้งในด้านกายภาพ และการจัดการ
2. เพื่อกำหนดสภาพที่เป็นความจำเป็นพื้นฐานของศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ทั้งในด้านกายภาพ และการจัดการ
3. เพื่อพัฒนาสภาพทางสถาปัตยกรรมของศูนย์ผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถาน เพื่อเพิ่มศักยภาพและขีดความสามารถในการดูแลตนเอง โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรมที่สอดคล้องกับบริบทของผู้สูงอายุและสภาพที่เป็นความจำเป็นพื้นฐานของศูนย์
4. เพื่อเสนอแนวทางการบริหารจัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถานเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง

วิธีดำเนินการวิจัย

เป็นการวิจัยแบบผสมวิธี โดย การใช้แบบสอบถาม การสัมภาษณ์ การสังเกต โดยมี กลุ่มตัวอย่างออกเป็น 3 กลุ่ม ประกอบด้วย กลุ่มที่ 1 กลุ่มเจ้าอาวาส กลุ่มเจ้าอาวาส รองเจ้าอาวาส หรือ ผู้ช่วยเจ้าอาวาส รวม 396 รูป ในพื้นที่ 8 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดสมุทรสงคราม จังหวัดสมุทรปราการ จังหวัดขอนแก่น จังหวัดชัยภูมิ จังหวัดเชียงใหม่ จังหวัดเชียงราย จังหวัดนครศรีธรรมราช และ จังหวัดสุราษฎร์ธานี เพื่อสำรวจข้อมูลเกี่ยวกับทัศนคติของพระสงฆ์ต่อบทบาทของวัดในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ กลุ่มที่ 2 ผู้ให้ข้อมูลสำคัญ เกี่ยวกับวัดที่มีผลงานดีเด่น เป็นแบบอย่างที่น่าสนใจเกี่ยวกับการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุ ในชุมชนวัดตัวอย่างทั้ง 8 แห่ง โดยเน้นการเก็บข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก จากกลุ่มตัวอย่างรวมทั้งสิ้น 64 คน แบ่งออกเป็น 4 กลุ่มย่อย ได้แก่ กลุ่มย่อยที่ 1 คือ กลุ่มเจ้าอาวาส กลุ่มย่อยที่ 2 คือ กลุ่มผู้สูงอายุที่เป็นคณะกรรมการศูนย์ ชมรม หรือโรงเรียนผู้สูงอายุที่เป็น Best Practice จำนวน 8 แห่ง กลุ่มย่อยที่ 3 คือ กลุ่มหน่วยงานราชการที่เกี่ยวข้อง และกลุ่มย่อยที่ 4 คือ กลุ่มญาติผู้สูงอายุ และกลุ่มที่ 3 กลุ่มผู้เชี่ยวชาญจากการสนทนากลุ่มเฉพาะ ได้แก่ ผู้สูงอายุกลุ่มชมรมผู้สูงอายุผู้เชี่ยวชาญด้านสถาปนิกและโยธา ด้านสาธารณสุข ด้านสังคมสงเคราะห์ ในแต่ละภูมิภาคจากพื้นที่รอบวัด 8 จำนวน 51 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ประกอบด้วย 1) แบบสอบถาม (สำหรับเจ้าอาวาส) 2) แบบสังเกต (สำหรับนักวิจัย) เกี่ยวกับความพร้อมของวัดในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ และ 3) แบบสัมภาษณ์เกี่ยวกับปัจจัยที่ส่งผลต่อความพร้อมของวัดในการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุ ใช้กับกลุ่มสำหรับผู้สูงอายุ ญาติผู้สูงอายุ รวมทั้งหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ สถาปนิก แพทย์ผู้เชี่ยวชาญ นักจิตวิทยา สาธารณสุข NGO ต่างๆ ที่มีการดำเนินการส่งเสริมสุขภาวะผู้สูงอายุ ในชุมชนวัดตัวอย่างทั้ง 8 แห่ง และวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) นำเสนอข้อมูลด้วยวิธีการพรรณนา ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ (Interview) และการจัดสนทนากลุ่ม (Focus group) ใช้วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Analytic induction) โดยนำข้อมูลมาเรียบเรียงและจำแนกอย่างเป็นระบบ

ผลการวิจัย

จากการลงพื้นที่วิจัยพบว่า วัดมีความพร้อมและส่วนขาดในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุในด้านกายภาพ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูงอายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม ดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงจำนวนและร้อยละของความพร้อมและส่วนขาดในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุในด้านกายภาพ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูงอายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม **ด้านลักษณะทั่วไปสภาพทางภูมิศาสตร์กายภาพ**

รายการประเมิน	ความพร้อม		ส่วนขาด	
	จำนวน (ข้อ)	ร้อยละ	จำนวน (ข้อ)	ร้อยละ
1. บริเวณวัด มีสิ่งต่าง ๆ ที่จำเป็นเหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุ	32	66.7	16	33.3
2. วัดมีสิ่งปลูกสร้าง และอาคารเสนาสนะต่างๆ ที่ผู้สูงอายุสามารถเข้าไปใช้สอยหรือทำกิจกรรมได้อย่างสะดวก ปลอดภัย	39	81.3	9	18.8
3. การปรับปรุง พัฒนา ดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมและภูมิทัศน์ภายในวัดเหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุ	40	83.3	8	16.7
4. ลักษณะของอาคารและสิ่งประกอบในอาคารต่าง ๆ เช่น เก้าอี้ โต๊ะ ตั่ง เป็นต้น	16	100.0		0.0
5. การจัดทำระเบียบปฏิบัติ เพื่อเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับบุคลากรภายในวัดและผู้มาทำกิจกรรมที่วัดสำหรับผู้สูงอายุ	19	79.2	5	20.8
6. การวางแผนการบริหารจัดการอย่างเป็นระบบเพื่ออำนวยความสะดวกแก่ผู้สูงอายุ	16	66.7	8	33.3
7. อาคารสถานที่และพื้นที่บริเวณวัดสำหรับผู้สูงอายุ	35	87.5	5	12.5
8. ที่จอดรถสำหรับผู้สูงอายุ	8	33.3	16	66.7
9. ทางลาดสำหรับผู้สูงอายุ	19	39.6	29	60.4
10. บันไดสำหรับผู้สูงอายุ	33	58.9	23	41.1
11. ห้องน้ำสำหรับผู้สูงอายุ	56	53.8	48	46.2
รวมด้านลักษณะทั่วไปสภาพทางภูมิศาสตร์กายภาพ	313	68.2	167	31.8

จากตารางที่ 1 แสดงจำนวนและร้อยละของความพร้อมและส่วนขาดในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุในด้านกายภาพ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูงอายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม พบว่า วัดมีความพร้อมด้านลักษณะทั่วไปสภาพทางภูมิศาสตร์กายภาพ จำนวน 313 ข้อ จาก 480 ข้อ คิดเป็นร้อยละ 68.2 มีส่วนขาด 167 ข้อ จาก 480 ข้อ คิดเป็นร้อยละ 31.8 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ด้านที่มีความพร้อม

สูงสุด คือ ด้านลักษณะของอาคารและสิ่งประกอบในอาคารต่าง ๆ เช่น แก้ว ไม้ ตั้ง เป็นต้น ส่วนด้านที่มีความพร้อมน้อยที่สุด คือ ด้านที่จอดรถสำหรับผู้สูงอายุ

ตารางที่ 2 แสดงจำนวนและร้อยละของความพร้อมและส่วนขาดในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุในด้านกายภาพ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูงอายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม **ด้านการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตสำหรับผู้สูงอายุ**

รายการประเมิน	ความพร้อม		ส่วนขาด	
	จำนวน (ข้อ)	ร้อยละ	จำนวน (ข้อ)	ร้อยละ
1. การศาสนศึกษา	20	83.3	4	16.7
2. การศึกษาสงเคราะห์	30	75.0	10	25.0
3. การเผยแพร่	62	96.9	2	3.1
4. การสาธารณสงเคราะห์	109	97.3	3	2.7
5. กิจกรรมอื่นๆ	9	37.5	15	62.5
รวมด้านการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตสำหรับผู้สูงอายุ	231	87.5	33	12.5

จากตารางที่ 2 แสดงจำนวนและร้อยละของความพร้อมและส่วนขาดในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุในด้านกายภาพ เพื่อเพิ่มศักยภาพขีดความสามารถในการดูแลตนเองของผู้สูงอายุ โดยบูรณาการกับหลักพุทธธรรม พบว่า วัดมีความพร้อม**ด้านการส่งเสริมการเรียนรู้ตลอดชีวิตสำหรับผู้สูงอายุ** จำนวน 231 ข้อ จาก 264 ข้อ คิดเป็นร้อยละ 87.5 มีส่วนขาด 33 ข้อ จาก 264 ข้อ คิดเป็นร้อยละ 12.2 เมื่อพิจารณาเป็นรายด้านพบว่า ด้านที่มีความพร้อมสูงสุด คือ ด้านการสาธารณสงเคราะห์ ส่วนด้านที่มีความพร้อมน้อยที่สุด คือ ด้านกิจกรรมอื่นๆ

ตารางที่ 3 ปัจจัยที่ส่งผลต่อความพร้อมของวัดในการรองรับสังคมผู้สูงอายุโดยภาพรวมใน 5 ด้าน

ปัจจัย	สิ่งที่ค้นพบ
1. ด้านศักยภาพเจ้าอาวาส	1.1 มีอายุเฉลี่ย 54.1 ปี 1.2 มีพรรษาเฉลี่ย 26.6 พรรษา 1.3 จบนักธรรมชั้นเอก จำนวน 275 รูป คิดเป็นร้อยละ 73.3 1.4 จบเปรียญธรรมตรี (ป.ธ.1-3) จำนวน 34 รูป คิดเป็นร้อยละ 9.1

	1.5 จบเปรียญธรรมโท (ป.ธ.4-6) จำนวน 29 รูป คิดเป็นร้อยละ 7.7
	1.6 เป็นเจ้าคณะตำบล จำนวน 32 รูป คิดเป็นร้อยละ 8.5
	1.7 มีจำนวนประชาชนที่เข้าวัดทำบุญ เฉลี่ยต่อเดือน 196.7 คน
	1.8 มีประชาชนที่มาถือศีลปฏิบัติธรรมในวันพระ เฉลี่ยต่อเดือน 46.3 คน
	1.9 มีกิจกรรมที่วัดจัดในรอบปีที่ผ่านมา เฉลี่ย 8.3 ครั้ง
	1.10 มีทุนที่วัดสามารถระดมมาพัฒนาวัดได้ในรอบปีที่ผ่านมา เฉลี่ย 714,216.8 บาท
2. ด้านจำนวนคุณสมบัติของพระในวัด	2.1 มีพระภิกษุภายในวัดเฉลี่ย 9.1 รูปต่อวัด
	2.2 มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถช่วยเหลืองานวัดแทนเจ้าอาวาสได้เฉลี่ย 4 รูปต่อวัด
	2.3 มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถนำญาติโยมสวดมนต์และนำสมาทานศีลอุโบสถได้เฉลี่ย 4.7 รูปต่อวัด
	2.4 มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถเทศน์ได้เฉลี่ย 5.3 รูปต่อวัด
	2.5 มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถสอนหนังสือได้เฉลี่ย 4.2 รูปต่อวัด
	2.6 มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถนำญาติโยมสวดมนต์และนำสมาทานศีลอุโบสถได้เฉลี่ย 4.8 รูปต่อวัด
	2.7 มีพระภิกษุสามเณรที่เรียนจบนักธรรมแล้วเฉลี่ย 4.6 รูปต่อวัด
3. ด้านความรู้ของพระในวัด	3.1 พระภิกษุภายในวัดจรรยาวัตรมีธรรม เฉลี่ย 4.5 รูปต่อวัด
	3.2 จรรยาวัตรปริญาตรี เฉลี่ย 2.0 รูปต่อวัด
	3.3 จรรยาวัตรสูงกว่าปริญาตรี เฉลี่ย 0.7 รูปต่อวัด
4. ด้านชุมชนรอบวัด	4.1 มีชุมชนรอบวัดเฉลี่ย 3.0 ชุมชน
	4.2 มีประชาชนรอบวัดเฉลี่ย 300 คน
5. ด้านความสัมพันธ์ขององค์กรภาคเอกชน	5.1 มีหน่วยงานที่เข้ามาช่วยเหลือและสนับสนุนงานของวัดเฉลี่ย 2.3 หน่วยงานภาครัฐหรือ หน่วยงาน

จากตารางที่ 3 การวิเคราะห์ปัจจัยที่ส่งผลต่อความพร้อมของวัดในการรองรับสังคมผู้สูงอายุโดยภาพรวมใน 5 ด้าน ได้แก่

1. ด้านศักยภาพเจ้าอาวาส พบว่า เจ้าอาวาสส่วนใหญ่มีอายุเฉลี่ย 54.1 ปี มีพรรษาเฉลี่ย 26.6 พรรษา จบนักธรรมชั้นเอก จำนวน 275 รูป คิดเป็นร้อยละ 73.3 จบเปรียญธรรมตรี (ป.ธ.1-3) จำนวน 34 รูป คิดเป็นร้อยละ 9.1 จบเปรียญธรรมโท (ป.ธ.4-6) จำนวน 29 รูป คิดเป็นร้อยละ 7.7 เป็นเจ้าคณะตำบล จำนวน 32 รูป คิดเป็นร้อยละ 8.5 มีจำนวนประชาชนที่เข้า

วัดทำบุญ เฉลี่ยต่อเดือน 196.7 คน มีประชาชนที่มาถือศีลปฏิบัติธรรมในวันพระ เฉลี่ยต่อเดือน 46.3 คน มีกิจกรรมที่วัดจัดในรอบปีที่ผ่านมา เฉลี่ย 8.3 ครั้ง มีทุนที่วัดสามารถระดมมาพัฒนา วัดได้ในรอบปีที่ผ่านมา เฉลี่ย 714,216.8 บาท ได้รับรางวัล 27 วัด

2. ด้านจำนวนคุณสมบัติของพระในวัด พบว่า มีพระภิกษุภายในวัดเฉลี่ย 9.1 รูปต่อวัด มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถช่วยเหลืองานวัดแทนเจ้าอาวาสได้เฉลี่ย 4 รูปต่อวัด มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถนำญาติโยมสวดมนต์และนำสมาทานศีลอุโบสถได้เฉลี่ย 4.7 รูปต่อวัด มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถเทศน์ได้เฉลี่ย 5.3 รูปต่อวัด มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถสอนหนังสือได้เฉลี่ย 4.2 รูปต่อวัด มีพระภิกษุสามเณรที่สามารถนำญาติโยมสวดมนต์และนำสมาทานศีลอุโบสถได้เฉลี่ย 4.8 รูปต่อวัด มีพระภิกษุสามเณรที่เรียนจบนักธรรมแล้วเฉลี่ย 4.6 รูปต่อวัด จบบาลีแล้วเฉลี่ย 1.3 รูปต่อวัด

3. ด้านความรู้ของพระภิกษุในวัด พบว่า พระภิกษุภายในวัดจบระดับมัธยม เฉลี่ย 4.5 รูปต่อวัด จบระดับปริญญาตรี เฉลี่ย 2.0 รูปต่อวัด จบระดับสูงกว่าปริญญาตรี เฉลี่ย 0.7 รูปต่อวัด

4. ด้านชุมชนรอบวัด พบว่า มีชุมชนรอบวัดเฉลี่ย 3.0 ชุมชน มีประชาชนรอบวัดเฉลี่ย 300 คน

5. ด้านความสัมพันธ์ของหน่วยงานภาครัฐหรือองค์กรภาคเอกชน พบว่า มีหน่วยงานที่เข้ามาช่วยเหลือและสนับสนุนงานของวัดเฉลี่ย 2.3 หน่วยงาน

กลไกการบริหารจัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถานเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง จะต้องประกอบด้วย

1. **ปัจจัยด้านสถานที่** วัดมีสถานที่เพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง

2. **ปัจจัยด้านการเงิน** วัดมีงบประมาณที่เพียงพอเพื่อจัดสรรต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง

3. **ปัจจัยด้านการบริหาร** การบริหารจัดการกันในกลุ่ม กรรมการ มินิโยบาย กองทุน มีเพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง

4. **ปัจจัยด้านกิจกรรม** วัดมีกิจกรรมทางศาสนาเพื่อพัฒนา กาย จิต สังคม ปัญญา ต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง

5. **ปัจจัยด้านสถาปัตยกรรม** การก่อสร้างอาคารเพื่อรองรับสุขภาวะของผู้สูงอายุ อาทิเช่น ทางลาด , บันได , ป้าย , ห้องน้ำ , หรือจุดเสียงต่างๆ ที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุในการเอื้ออำนวยการใช้ชีวิตขั้นพื้นฐานให้แก่ผู้สูงอายุ

6. **ปัจจัยด้านแผนพัฒนา** การวางแผนพัฒนาวัด เพื่อรองรับศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุภายในพุทธสถาน เพื่อเอื้ออำนวยต่อการบริหารจัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถาน

7. **ปัจจัยด้านนโยบาย** นโยบายเกี่ยวกับการบริหารจัดการต่อการการพัฒนา

สรุปผลการวิจัยและการอภิปรายผลการวิจัย

ผลการวิเคราะห์ความพร้อมและส่วนขาดของพุทธสถานในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ในด้านกายภาพ ของวัด 8 แห่ง แสดงให้เห็นว่าวัดส่วนใหญ่มีความพร้อมได้กายภาพโดยเฉพาะบริเวณวัด มีสิ่งต่างๆ ที่จำเป็นเหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุ ในส่วนที่ขาดส่วนใหญ่ ยังขาดความพร้อมเกี่ยวกับทางลาด และบันไดที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุ เนื่องด้วยบางวัดเป็นวัดโบราณ สร้างมานาน ลักษณะทางกายภาพจึงไม่เอื้อต่อการรองรับผู้สูงอายุ ซึ่งแตกต่างจากวัดสมัยใหม่ที่มีการก่อสร้างเพื่อรองรับผู้สูงอายุ เช่น มีห้องน้ำเฉพาะสำหรับผู้สูงอายุ หรือการสร้างศาลาการเปรียญชั้นเดียว การลดจำนวนชั้นบันได เป็นต้น ผลการวิจัยในครั้งนี้สอดคล้องกับผลงานวิจัยของเสาวภา พรสิริพงษ์ ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์ ในเรื่อง วัดในพุทธศาสนากับความพร้อมในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ พบว่า ในภาพรวมวัดส่วนใหญ่มีความพร้อมในระดับปานกลาง เมื่อแยกรายด้านพบว่า วัดมีความพร้อมด้านการสร้างเครือข่ายและพื้นที่ทางสังคมสำหรับผู้สูงอายุในระดับมากด้านการเรียนรู้ตลอดชีวิต และด้านการส่งเสริมสุขภาพในระดับปานกลาง ส่วนปัจจัยที่ทำให้วัดมีความพร้อมแตกต่างกัน ได้แก่ ศักยภาพของเจ้าอาวาส จำนวนและคุณสมบัติของพระในวัด ความรู้ของพระ การสนับสนุนจากชุมชนรอบวัด และการทำงานเป็นเครือข่าย แนวทางในการสนับสนุนความพร้อมของวัด ได้แก่ การจัดให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างวัดที่ประสบผลสำเร็จในการทำงานเกี่ยวกับผู้สูงอายุ การถวายเป็นบุญเรื่องการบริหารและเรื่องผู้สูงอายุแต่พระสงฆ์ การสนับสนุนการสร้างเครือข่ายของวัด และการจัดพื้นที่และสิ่งแวดล้อมของวัดให้เอื้อต่อผู้สูงอายุ (เสาวภา พรสิริพงษ์ ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์, 2557)

นอกจากนี้ผลการวิเคราะห์ความพร้อมและส่วนขาดของพุทธสถานในการจัดตั้งศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ ในด้านการจัดการของวัด 8 แห่ง แสดงให้เห็นว่าวัดทุกวัดล้วนมีกิจกรรมที่ส่งเสริมศักยภาพของผู้สูงอายุอยู่แล้ว และปฏิบัติอย่างนี้มาเป็นเวลานาน ทำให้ผู้สูงอายุมีความใกล้ชิดกับวัด โดยยึดวัดและพระพุทธศาสนาเป็นที่พึ่งทางจิตใจ สอดคล้องกับผลการวิจัยของพระมหาโยธิน โยธโก เรื่อง บทบาทพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า แนวคิดเชิงคุณค่าในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ ตามหลักธรรมพระพุทธศาสนาเกี่ยวข้องกับพัฒนาการ (พัฒนาอินทรีย์ 6) การพัฒนาจิต (จิตภาวนา) และการประพฤติธรรม เพื่อแก้ไขปัญหาด้านสังคมในการอยู่ร่วมกัน และปัญหาด้านเศรษฐกิจและรายได้ให้ผู้สูงอายุประพฤติปฏิบัติ เพื่อความดีความถูกต้องทั้งทางกายและจิตใจ ซึ่งเป็นพัฒนาคุณภาพชีวิตให้สามารถอยู่ในสังคมได้เป็นปกติ สามารถนำหลักพุทธธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตของผู้สูงอายุได้อย่างมีความสุขและเหมาะสมกับตนเอง วัดส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ มีความพร้อมในด้านการจัดสิ่งแวดล้อมความสะอาดให้มีความเป็นสัดส่วน สะดวกสบาย สงบร่มรื่น พระสงฆ์ได้สร้างบทบาทในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุครบทั้ง 4 ด้าน คือ การส่งเสริมสุขภาพกาย การส่งเสริมสุขภาพจิต การส่งเสริมสุขภาพสังคม และการส่งเสริมสุขภาพด้านจิตวิญญาณ โดยการใช้กระบวนการและกิจกรรม ซึ่งเกี่ยวข้องกับบทบาทพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทั้ง 6 ด้าน คือ การสวดมนต์ และปฏิบัติธรรม การส่งเสริมการพัฒนาภูมิปัญญา วัฒนธรรม และประเพณีท้องถิ่น การส่งเสริมอาชีพ และการสร้างรายได้ การส่งเสริมการออมทรัพย์และจัดสวัสดิการ การส่งเสริมกิจกรรม สันทนาการ และการออกกำลังกาย และการส่งเสริมการปลูกพืชสมุนไพรเป็นกระบวนการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุ ซึ่งถือว่าเป็นส่วนหนึ่งในบทบาทการเผยแผ่และการสาธารณสงเคราะห์ ตามพันธกิจของคณะสงฆ์ไทย (พระมหาโยธิน โยธโก, 2560)

ศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถานเพื่อเพิ่มขีดความสามารถผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง จะต้องประกอบด้วย (1) **ปัจจัยด้านสถานที่** วัดมีสถานที่เพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (2) **ปัจจัยด้านการเงิน** วัดมีงบประมาณที่เพียงพอเพื่อจัดสรรต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (3) **ปัจจัยด้านการบริหาร** การบริหารจัดการกันในกลุ่ม กรรมการ มินิโยบาย กองทุน มีเพียงพอต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (4) **ปัจจัยด้านกิจกรรม** วัดมีกิจกรรมทางศาสนา

เพื่อพัฒนา กาย จิต สังคม ปัญญา ต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง (5) **ปัจจัยด้านสถาปัตยกรรม** การก่อสร้างอาคารเพื่อรองรับสุขภาพของผู้สูงอายุ อาทิเช่น ทางลาด , บันได , ป้าย , ห้องน้ำ , หรือจุดเสี่ยงต่างๆ ที่เหมาะสมกับผู้สูงอายุในการเอื้ออำนวยการใช้ชีวิตขั้นพื้นฐานให้แก่ผู้สูงอายุ (6) **ปัจจัยด้านแผนพัฒนา** การวางแผนพัฒนาวัด เพื่อรองรับศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุภายในพุทธสถาน เพื่อเอื้ออำนวยต่อการบริหารจัดการศูนย์พัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุที่ตั้งในพุทธสถาน (7) **ปัจจัยด้านนโยบาย** นโยบายเกี่ยวกับการบริหารจัดการต่อการพัฒนาศักยภาพผู้สูงอายุในการเพิ่มขีดความสามารถของผู้สูงอายุในการดูแลตนเอง สอดคล้องกับงานวิจัยของธฤชณู ฉัตรกมลวรกิจ (2556) เรื่อง การจัดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมทางกายภาพสำหรับผู้สูงอายุของเทศบาลตำบลหนองตองพัฒนาในเขตพื้นที่หมู่บ้านป่าเป่า ตำบลหนองตอง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า การจัดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนนั้น องค์การปกครองส่วนท้องถิ่น เป็นกลไกสำคัญที่จะทำให้แนวทางการจัดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมสำหรับผู้สูงอายุในชุมชนประสบความสำเร็จเป็นรูปธรรมได้ เนื่องจากปัจจัยสนับสนุนทั้งในด้านเครื่องมือ บุคลากร และการเสริมสร้างทางวิชาการจากภายในและองค์กรภายนอก ตลอดจนการสนับสนุนในด้านนโยบายที่มุ่งเน้นประสิทธิภาพของการให้บริการสาธารณะแก่ผู้สูงอายุในชุมชนของผู้บริหารท้องถิ่น ที่ควรกำหนดไว้เป็นวิสัยทัศน์ในการพัฒนาท้องถิ่นไว้ด้วย โดยผลการดำเนินการดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตประจำวันของผู้สูงอายุเป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ผู้สูงอายุที่จะเป็นผู้ที่เข้าสู่ภาวะการณึ่งพึงพิงตามแนวโน้มในข้างต้นแล้ว การเกิดอุบัติเหตุ เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สำคัญและสามารถทำให้ผู้สูงอายุพบกับอุปสรรคอย่างมากหากเกิดเหตุขึ้นจริง ดังนั้นการหันมาให้ความสำคัญต่อความจำเป็นในการจัดสภาพแวดล้อมขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น จึงเป็นประเด็นที่ควรนำไปพิจารณาจัดทำในทุกระดับของสังคม เพื่อความปลอดภัยและเป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่ผู้สูงอายุในภาพรวมต่อไป (ธฤชณู ฉัตรกมลวรกิจ, 2556)

ข้อเสนอแนะการวิจัย

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 การสร้างวัดในอนาคตควรคำนึงถึงการออกแบบ อารยสถาปัตยกรรมในองค์รวม เพื่อรองรับการให้บริการและการใช้บริหารของผู้สูงอายุในองค์รวมและภาพกว้าง

1.2 ขยายเครือข่ายแกนนำผู้สูงอายุพุทธธรรม ให้เกิดผลเป็นกลไกเชิงระบบสู่วงกว้างและครอบคลุมทั้งประเทศ

1.3 นำผลการวิจัยไปต่อยอด ด้วยการขยายโครงการคลินิกพุทธธรรมในวัดทั่วประเทศ

2. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติ

วัดที่มีความพร้อมควรจัดการความรู้เกี่ยวกับศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุในการที่จะสร้างวัดต้นแบบเป็นองค์กรแห่งการเรียนรู้และกระจายความรู้ขึ้นไปแก่วัดอื่น รวมทั้งการนำกลไกที่มีประสิทธิภาพไปเผยแพร่ต่อวัดที่ยังไม่พร้อม โดยอาศัยคู่มือการพัฒนาศูนย์พัฒนาศักยภาพของผู้สูงอายุ “พุทธคลินิก” เป็นแนวทางการเผยแพร่

รายการอ้างอิง

- ธฤณ ฉัตรกมลวรกิจ. (2556). *การจัดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมทางกายภาพสำหรับผู้สูงอายุของเทศบาลตำบลหนองตองพัฒนาในเขตพื้นที่หมู่บ้านป่าเป่า ตำบลหนองตอง อำเภอหางดง จังหวัดเชียงใหม่*. (วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่).
- ประสิทธิ์ สระทอง. (2560). บทบาทของวัดที่มีต่อสังคมในการก้าวเดินในศตวรรษที่ 21. *Veridian E-Journal. Silpakorn University*. 10(1), เดือนมกราคม – เมษายน.
- พระมหาโยธิน โยธโก. (2560). บทบาทพระสงฆ์ไทยในการส่งเสริมสุขภาพผู้สูงอายุในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. *วารสารวิชาการธรรมทรรศน์*. 17(3), กันยายน – ธันวาคม.
- สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ. (2554). *คู่มือการพัฒนาวัดสู่ความเป็นมาตรฐาน*. กรุงเทพฯ : สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.
- เสาวภา พรสิริพงษ์ ขวัญจิต ศศิวงศาโรจน์ และยงยุทธ บุราสิทธิ์. (2557). วัดในพุทธศาสนากับความพร้อมในการรองรับสังคมผู้สูงอายุ. *วารสารภาษาและวัฒนธรรม*. 33(1), มกราคม – มิถุนายน.